

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ, ΜΕΡΟΛΗΨΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΟΚΡΑΤΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

I. Οί άνθρωποι, όπουδήποτε κι αν ζούν, έχουν σκέψεις, εικάσιες, πίστεις, ιδέες, προβαίνουν σέ γενικεύσεις, διατυπώνουν θεωρίες και υπερασπίζονται δοξασίες. Φυσικά οί άνθρωποι δέν κάνουν τίς ίδιες σκέψεις ούτε έχουν ταυτόσημες πίστεις¹. Αυτό όμως δέν σημαίνει πώς οί σκέψεις και τά πιστεύματα τῶν ανθρώπων εἶναι τόσο διαφορετικά ὥστε νά μήν ὑπάρχει μεταξύ τους δυνατότητα συγκρίσεως, ὁμοιότητας ἢ καί συμπτώσεως. Γιατί τό τί εἶδη σκέψεων και πίστεων έχουν οί άνθρωποι εἶναι κάτι πού δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό τίς δυνατότητες και τά ὄρια τῆς ἀνθρώπινης νοητικότητας· τά ὄρια αὐτά δέν εἶναι βέβαια ποτέ σταθερά οὔτε ἀσθηρά χαραγμένα· τό πού σύρονται τά ὄρια εἶναι κάτι πού συνάπτεται πρὸς τίς δυνατότητες πού ἐκ τῶν πραγμάτων έχουν οί άνθρωποι, καθὼς ἐκδιπλώνουν τόν ἑαυτό τους μέσα στό φυσικοῖστορικό τους ὀρίζοντα. Οί ἀνθρώπινες δοξασίες, ἐπειδή προϋποθέτουν διαρθρωμένα εἶδη σκέψεων, μπορεῖ νά χαρακτηρίζονται ἀπό *κατανοητότητα* και *λογικότητα*· οί πίστεις μάλιστα διατρέχουν ὄλο τόν κύκλο τῆς ἀνθρώπινης λογικότητας και μπορεῖ νά εἶναι ἔλλογες, ἀσθηρά λογικές, μή λογικές και ὑποκειμενικές. Ἀκόμη κάθε πιστεύμα, μόλις προσδιορισθεῖ τό περιεχόμενό του, μπορεῖ νά χαρακτηρίζεται εἴτε ὡς ὀρθό και ἀληθινό εἴτε ὡς ἐσφαλμένο και ψεύτικο. Φυσικά οί εἰλικρινά πιστεύοντες δέχονται ὅτι οί πίστεις τους εἶναι ἀληθινές και ὀρθές· γι' αὐτό ἐνίοτε θυσιάζουν και τή ζωή τους γιά τίς δοξασίες πού ἀποδέχονται, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν *πραγματική* ποιότητα τῶν πιστευμάτων τους. Κι ἂν εἶναι σωστό ὅτι τά πρόσωπα και οί κοινωνίες δέν κινοῦνται χωρίς πίστεις, και πώς ἐνίοτε ὀρισμένες κινούσες πίστεις ἦσαν ἐσφλαμένες, όμως εἶναι ἀναγκαῖο νά τονισθεῖ πώς *μόνο οί ἀληθινές πίστεις* εἶναι αὐτές πού πράγματι σώζουν και ὡς *κινητήριες δυνάμεις* κάνουν τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου ἄξια νά βιωθεῖ. Τό πότε όμως μιά πίστη εἶναι σώζουσα ἢ καταστρέφουσα, ἀποδεκτή ἢ ἀπαράδεκτη, ἰσχυρή ἢ ἀνίσχυρη, ὑγιής ἢ νοσηρή, ἔλλογη ἢ παράλογη, ὀρθή ἢ ἐσφαλμένη εἶναι κάτι πού συνάπτεται στενά μέ τό τί θεωροῦμε ὡς γνώση, και ἰδιαίτερα μέ τό τί ἐκλαμβάνουμε ὡς *ἀντικειμενικότητα, μεροληψία* και *σχετικότητα*. Ἡ διερεύνηση τοῦ περιεχομένου τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν εἶναι κάτι τό ἀναγκαῖο, προκειμένου νά φωτισθεῖ ἡ σχέση τῶν πίστεων πρὸς τήν ἀλήθεια, και, κατ' ἀκολουθίαν, προκειμένου νά χαρακτηρισεῖ τό ἀποδεκτό ἢ ἀπαράδεκτο ὀρισμένης μορφῆς πίστεων ἢ συστημάτων πίστεων και δοξασιῶν, ὅπως, π.χ., εἶναι ἡ πολιτικοκοινωνική δοξασία (πού τελευταία ἔχει ἀποκτήσει κάποια ἐπικαιρότητα) ὅτι δηλαδή δέν ὑπάρχει δυνατότητα ἀντικειμενικῆς ἐρευνας ἢ ζήτησης και ὅτι *κάθε μορφή γνώσης χρωματίζεται πολιτικά (ἢ και κομματικά)*.

Ποιό εἶναι λοιπόν τό περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν τῆς *λογικότητας*, τῆς *ἀντικειμενικότητας*, τῆς *μεροληψίας* και τῆς *σχετικότητας*, πού ἀπαρτίζουν τό ἐννοιολογικό πλέγμα πρὸς τό ὁποῖο πρέπει νά συσχετισθοῦν και νά ἐκτιμηθοῦν οί διάφορες μορφές πίστεων, και πῶς οί γνώμες πού ἔχουμε γιά τίς ἐννοιες αὐτές ἐπηρεάζουν τίς ἀντιλήψεις μας γιά τά πράγματα και τόν κόσμο;

II. "Αν ή σκέψη συνάπτεται άμεσα προς τήν ανθρώπινη λογικότητα, έπειδή δέν είναι δυνατόν νά φαντασθοῦμε τό τί θά ήταν άλογη σκέψη², και άν οι πίστεις μας διατρέχουν όλο τό φάσμα τής ανθρώπινης λογικότητας³, έπεται ότι οι πίστεις μας μπορούν πρώτα νά χαρακτηρισθοῦν από τήν άποψη τής λογικότητας. Ο χαρακτηρισμός αυτός είναι κάτι τό αναγκαίο, έπειδή δέν είναι δυνατόν μιά πίστη νά είναι αντικειμενική και άληθινή, άν δέν δοκιμασθεϊ πρώτα μέ τό κριτήριο τής λογικότητας. Τί είναι λοιπόν λογικότητα και πώς συνάπτεται προς τί πίστεις μας; Υπάρχει κάποιο αντικειμενικό κριτήριο, δηλαδή ανεξάρτητο από τό τί οι πιστεύοντες δέχονται για τή λογικότητα⁴ τών πιστεών τους, πού θά μπορούσε νά χρησιμεύσει για τή δικαιολόγηση τών πιστεων; Μήπως δέν υπάρχει μιά έννοια τής λογικότητας, αλλά τό τί δεχόμαστε ως λογικότητα είναι κάτι πού είναι συνυφασμένο μέ τούς κανόνες και τά πρότυπα, πού έκάστοτε καθιερώνονται και πού διέπουν διάφορες περιοχές όπου παρατηρείται ή έκδίπλωση τών πιστεων και τών δραστηριοτήτων μας; "Αν ή άποψη πού θέτει τό έρώτημα αυτό γίνει παραδεκτή και άν ληφθεϊ ύπ' όψη τό γεγονός ότι οι άνθρωποι τής αυτής πολιτιστικής κοινότητας⁵ έχουν ένίοτε διαφορετικές αντιλήψεις για τό αυτό πράγμα και ότι τοῦτο πολύ περισσότερο ισχύει μέ τίς πίστεις τών ανθρώπων πού ανήκουν σε διαφορετικά⁶ πολιτιστικά σύνολα, έπεται ότι ο χαρακτηρισμός τών πιστεών μας από τήν άποψη τής λογικότητας είναι ένα πραγματικό πρόβλημα μέ διαστάσεις ήθικές, πολιτικές και έπιστημολογικές. Τό πρόβλημα αυτό καθίσταται όξύτερο, άν, παραπέρα, δεχθοῦμε ότι ή πολλότητα, ή ποικιλία και ή διαφορότητα τών πιστεων μπορεί νά οδηγήσει σε κάποια μορφή σχετικισμού. Είναι όμως ίσως χρήσιμο νά ξεκαθαρίσουμε πρώτα τά πράγματα σχετικά μέ τήν έννοια τής λογικότητας.

Οι πίστεις μπορούν νά χαρακτηρισθοῦν ως έλλογες από διπλή άποψη: Η μία θέση τονίζει ότι *μιά πίστη είναι έλλογη, εάν είναι συνεπής*. Πίστεις πού διατυπώνονται μέ όρους πού είναι *άσυνεπεις*, δέν είναι κατ' ουσίαν πίστεις, έπειδή οι σκέψεις πού περιέχουν αντιμάχονται και αναιροῦν ή μία τήν άλλη. Πρόκειται έδῶ για τό κριτήριο *ταυτότητας* (ή και *ταυτίσεως*) τών πιστεων⁷. Τό κριτήριο αυτό δηλώνει ότι τίποτε δέν μπορεί νά νοηθεϊ ως λογικό, όταν παραβιάζει τήν αρχή τής μή αντιφάσεως.

Η άλλη θέση ζητεϊ νά καθιερωθεϊ κάποια *αρχή* ή κάποια *διαδικασία* μέ τήν όποια θά κρίνουμε τό τί θεωρείται ως *έπαρκής λόγος*, ώστε νά αποδεχόμαστε⁸ κάποια πίστη. Έδῶ πρόκειται για τό πρόβλημα τής *δικαιολογήσεως* τών πιστεων (πού φυσικά δέν παραβιάζουν τό πρώτο κριτήριο) ως και για τή σύναψη τών πιστεων προς τήν *αλήθεια*: Τό γεγονός ότι ο πιστεύων έχει κάποιο λόγο για νά δέχεται τό πιστευμά του δέν αποτελεί *έπαρκή αίτία* για νά χαρακτηρίσουμε τίς πίστεις ως *έλλογες* ή και ως *δικαιολογημένες*. Υπάρχει λοιπόν κάποια *αρχή* ή σωστική φόρμουλα πού νά μάς δίδει τό περιεχόμενο τής λογικότητας σύμφωνα μέ τήν όποια νά μπορούμε νά σχηματίσουμε όρθές πίστεις ή νά έλέγξουμε τίς πίστεις τών άλλων;

Είναι φανερό ότι *μιά* και μόνη τέτοια αρχή, διαδικασία ή πρότυπο, κατάλληλο για κάθε περίπτωση, δέν ύφίσταται. Συνήθως οι άνθρωποι καθιερώνουν διαδικασίες και πρότυπα πού έχουν χρησιμότητα και λειτουργικότητα και αποδέχονται αρχές πού κατευθύνουν τά έρευνητικά τους προγράμματα. όμως τόσο τά πρότυπα όσο και οι αρχές αυτές χρειάζονται ένίοτε δικαιολόγηση. Οι καλούμενες, π.χ., *αρχές τής λογικότητας* (όπως ή *έπαγωγή* και ή *παραγωγή*) και οι καθιερωμένες διαδικασίες έλέγ-

χου τῶν πίστεών μας πού εἶναι παρατηρησιακῆς ὑφῆς (ὅλες δηλαδή οἱ πρακτικές μέ τίς ὁποῖες μπορούμε νά ἔχουμε ἔλλογες πίστεις) χρειάζονται δικαιολόγηση⁹. Στήν προκειμένη περίπτωση τά ἴδια τά πρότυπα ἢ οἱ ἀρχές μέ τίς ὁποῖες ἱεραρχοῦμε τούς λόγους τίθενται ὑπό ἐξέταση.

Ἐξ ἄλλου εἶναι φανερό ὅτι ἄνθρωποι πού ἀνήκουν σέ διαφορετικές πολιτιστικές κοινότητες (π.χ. Εὐρωπαῖοι-πρωτόγονοι) μπορούν νά υἱοθετήσουν διαφορετική στάση ἔναντι τῶν ἀρχῶν αὐτῶν, χωρίς βέβαια τοῦτο νά καθιστᾶ γενικά τίς ἀρχές αὐτές ἀχρηστες. Εἶναι εὐλογο ὅτι οἱ παρατηρήσεις αὐτές μᾶς ὑποχρεώνουν νά δεχθοῦμε πώς ἡ λογικότητα δέν εἶναι μονοσήμαντη, ἀλλά πλούσια ἔννοια, συνυφασμένη μέ πρότυπα καί ἀρχές πού ἰσχύουν καί καθιερώνονται σέ κάθε πολιτιστική περιοχή. Τό ὅτι ὁμως τά πρότυπα αὐτά ἔχουν τή δική τους *διάρθρωση*, πού δέν ἀντιμάχεται τό πρῶτο κριτήριο χαρακτηρισμοῦ τῶν πίστεών μας ὡς ἐλλόγων, εἶναι κάτι πού συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς παραβολῆς, συγκρίσεως¹⁰ καί ἀξιολογήσεως τῶν ἴδιων τῶν προτύπων. Τό νά δεχθοῦμε ὅτι τέτοια δυνατότητα συγκρίσεως καί ἀξιολογήσεως δέν ὑφίσταται ἰσοδυναμεῖ πρὸς τό νά ἀποδεχόμαστε μιά μορφή *σχετικισμοῦ*, παρά τό γεγονός ὅτι στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ἔννοια τῆς ἀντικειμενικότητας δέν αἴρεται, μιά καί συνάπτεται πρὸς ὅ,τι θεωρεῖται ὡς *πρότυπο*¹¹ σέ κάποια περιοχή. Ὅμως *συμβαίνει νά προβαίνουμε* σέ τέτοιες συγκρίσεις καί νά *ἐπιδιώκουμε* τήν πολιτική ἐπικοινωνία. Ἀκόμη, τό ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα συγκρίσεως διαφορετικῶν προτύπων προκύπτει ἀπό τό ὅ,τι ἂν αὐτό δέν συνέβαινε, δέν θά ἦταν δυνατόν μά *μιλάμε* γιά διαφορές οὔτε θά ἦταν δυνατή ἡ *ἐπισήμανση* τῶν διαφορῶν· ἡ διαπίστωση περί τῆς ὑπαρξῆς διαφορῶν ὑποδηλώνει τήν υἱοθέτηση μιᾶς *ἀντικειμενικῆς στάσης* (πού καθιστᾶ δυνατό τόν προσδιορισμό τῶν διαφορῶν), ὡς καί τήν ἀποδοχή τῆς θέσης ὅτι οἱ ἄνθρωποι μετέχουν σ' ἓνα *κοινό ρεῦμα λογικότητας*.

Ἡ κατανόηση ἐπομένως καί ἡ ἀξιολόγηση τῶν πίστεων ὡς καί ἡ σύγκριση διαφορῶν συστημάτων πίστεων δέν εἶναι κάτι πού *a priori* ξεφεύγει ἀπό τά ὄρια τῶν γνωστικῶν μας δυνατοτήτων. Τό ὅτι ὑπάρχουν διαδικασίες, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀποτελεσματικές, πού διέπουν μιά τέτοια προσέγγιση εἶναι κάτι πού καταξιώνει τήν ἔλλογη ζήτηση. Εἶναι, π.χ., σωστό νά ἐπιδιώκουμε τή διερεύνηση τῶν διαφορετικῶν πίστεων, ἀφοῦ κατανοήσουμε ὅχι μόνον αὐτές, ἀλλά καί τό πλαίσιο πρὸς τό ὁποῖο συνάπτονται καί ἐντός τοῦ ὁποίου λειτουργοῦν¹². τό νά περιοριστοῦμε ἐνίοτε μόνο στό νά ἐξετάσουμε τό τί οἱ πίστεις λέγουν, *μεταφράζοντας* ἀπλῶς τό περιεχόμενό τους, εἶναι δυνατόν νά προκύψουν προβλήματα¹³. Τό γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα μεταφράσεως τῶν πίστεων τῶν πρωτογόνων, π.χ., λαῶν στή γλῶσσα μας δείχνει πώς οἱ δυνατότητες πού αὐτοί ἔχουν γιά τήν κατανόηση καί σύλληψη τοῦ κόσμου δέν εἶναι παρά πολύ διαφορετικές ἀπό τίς δικές μας, ὅτι ὑπάρχει ἓνα ὑπόστρωμα κοινῶν πίστεων καί μάλιστα ἀληθινῶν πίστεων¹⁴ καί ὅτι δέν ζοῦμε μέσα σ' ἓνα κόσμο, ὅπου ὑπάρχουν *πολλοί ἄλλοι καί ἀπομονωμένοι* μεταξύ τους κόσμοι.

Ἄν οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς θέσεως ὅτι ὑπάρχει *μία καί μόνον μία ὑπεριστορική μορφή λογικότητας* καί *μία καί μόνον ἀλήθεια* ἢ ἡ *ἀπόλυτη ἀλήθεια*, αὐτό σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἀπορρίπτουμε τήν *ἀντικειμενικοκρατία* (objectivism). σημαίνει ἀκόμη ὅτι δέν δεχόμαστε τήν ἀποψη ὅτι ὑπάρχουν παραμόνιμα καί ἀδιάσει-

στα γνωστικά θεμέλια (foundationalism)· τοῦτο ὅμως δέν ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκη σέ κάποια μορφή σχετικοκρατίας. Τά ὄσα στή συνέχεια θά ἐκθέσουμε γιά τό πρόβλημα τοῦ σχετικισμοῦ θά καταστήσουν τά πράγματα σαφέστερα.

III. Ὁ σχετικισμός διακρίνεται ἀπό τό σκεπτικισμό, ἐπειδή ὁ σκεπτικισμός ἀπορρίπτει κάθε δυνατότητα γνώσεως, ἐνῶ ὁ σχετικισμός δέχεται ὅτι, μολονότι δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχει μιᾶ ἀλήθεια κοινή σέ ὄλους πού εἶναι ἀντικειμενική καί ἀπόλυτη, ὅμως αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει ἀλήθεια πού μπορεῖ νά γνωσθεῖ. Ὁ σχετικισμός ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νά εἶναι (καί συχνά εἶναι) διαφορετική γιά κάθε κοινωνία καί γιά κάθε μεθοδολογική προσέγγιση ἢ ἀκόμη καί γιά κάθε ἄτομο.

Διακρίνονται βασικά δύο εἶδη σχετικισμοῦ: ὁ γνωστικός σχετικισμός καί ὁ ἀξιολογικός σχετικισμός. Τά δύο αὐτά εἶδη σχετικισμοῦ συνάπτονται μέ τίς πίστεις μας γιά κόσμο τῶν πραγμάτων καί τῶν ἀξιῶν, τονίζουν ὅτι ἡ σχετική ἀλήθεια εἶναι ἓνα εἶδος ἀλήθειας, πού δέν εἶναι ἄσχετη μέ τήν συνηθισμένη ἀντίληψή μας γιά τήν ἀλήθεια, καί φυσικά ἐγκλείουν μερικότερες ὑποδιαιρέσεις καί διακρίσεις¹⁵ τῶν μορφῶν τοῦ σχετικισμοῦ. Τέτοιες διακρίσεις εἶναι: ὁ ὀλοκληρωτικός ἢ καθολικός σχετικισμός, ὁ ὑποκειμενικός σχετικισμός, ὁ πολιτιστικός ἢ ἐμπειρικός σχετικισμός καί ὁ ὑπερβατικός σχετικισμός. Οἱ τρεῖς πρῶτες μορφές σχετικισμοῦ εἶναι ἀσυνεπεῖς καί λογικά ἀπαράδεκτες. Γιά τήν τελευταία μορφή θά ποῦμε περισσότερα παρακάτω.

Ἄν ἡ ἐμφάνιση τοῦ γνωσιολογικοῦ καί ἀξιολογικοῦ σχετικισμοῦ συνδέεται ἱστορικά μέ τήν κίνηση τῶν Σοφιστῶν¹⁶, ἐν τούτοις ἡ πιό σημαντική ἐνίσχυση τῶν σχετικοκρατικῶν τάσεων ἐπήγαγε ἀπό τήν φιλοσοφία τοῦ Κάντ¹⁷, πού δέχεται ὅτι ὁ νοῦς παρέχει τίς βασικές ἔννοιες ἢ κατηγορίες μέ τίς ὁποῖες ὀργανώνεται καί ἐρμηνεύεται ἡ ἐμπειρία. Δεδομένης τῆς θέσης αὐτῆς τοῦ Κάντ καί λαμβανομένων ὑπ' ὄψη τῶν ἀντιλήψεων ὅτι οἱ ἔννοιές μας μεταβάλλονται κατά τό περιεχόμενο καί ὅτι διάφοροι ἄνθρωποι μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν διαφορετικά σύνολα ἐννοιῶν ἢ διαφορετικά ἐννοιολογικά σχήματα γιά νά ὀργανώσουν τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, ἔπεται ὅτι μπορεῖ νά προκύψει μιᾶ ἰσχυρή μορφή σχετικοκρατίας· τοῦτο ἰσχύει πολύ περισσότερο, ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπ' ὄψη τό γεγονός ὅτι διαφορετικά ἐννοιολογικά σχήματα εἶναι δυνατόν νά χρησιμοποιοῦν διαφορετικές ἔννοιες γιά τήν ἀλήθεια καί τήν πραγματικότητα, ἔτσι ὥστε τό τί τελικά εἶναι ἡ πραγματικότητα νά ἐξαρτᾶται ἀπό τό ἐννοιολογικό σχῆμα πού ἐκάστοτε χρησιμοποιεῖται¹⁸ γιά τήν ἐρμηνεία της. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Davidson ἐπεχείρησε μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα νά ἀποσυνθέσει τήν ἴδια τήν ἔννοια τοῦ ἐννοιολογικοῦ σχήματος (conceptual scheme). Ὁ Davidson ὑποστηρίζει ὅτι δέν μποροῦμε νά δώσουμε νόημα στήν ἔννοια περί τοῦ ὅτι ὑπάρχουν διαφορετικά ἐννοιολογικά σχήματα καί πῶς ἡ ἔννοια τοῦ ἐννοιολογικοῦ σχήματος εἶναι κενή περιεχομένου. Ὅμοίως δέν εἶναι δυνατόν νά γίνουν δεκτές καί οἱ παρεμφερεῖς διατυπώσεις (ὅτι δηλαδή ὑπάρχουν ἐννοιολογικά πλαίσια, γλωσσικά πλαίσια, συστήματα κατηγοριῶν καί μορφές ζωῆς) πού ἔχουν τόν ἴδιο στόχο. Τοῦτο βέβαια, ὑποστηρίζει ὁ Davidson, δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὄλοι ἔχουμε ἓνα κοινό ἐννοιολογικό σχῆμα ἢ μιᾶ κοινή ὄντολογία¹⁹. Στήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Davidson ἀντέτειναν ὁ R. Rorty καί ἄλλοι²⁰ πού τονίζουν πῶς τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει εἰσέτι κριτήριο προσδιορισμοῦ κάποιου πραγματικοῦ ἐν-

νοιολογικοῦ σχήματος σημαντικά διαφορετικοῦ ἀπό τό δικό μας δέν ἀποκλείει τήν περίπτωση νά ὑφίσταται τοῦτο στό χῶρο τοῦ λογικά δυνατοῦ. Ἰσχυρίζονται δηλαδή πῶς μπορούμε νά φαντασθοῦμε ὅτι εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξουν διαφορετικοί ἀπό τό δικό μας πολιτισμοί. Σέ μιά τέτοια περίπτωση πιστεύεται πῶς μιά μετριασμένη μορφή σχετικισμοῦ δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ. Ἐξ ἄλλου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἰδέα αὐτή εἶναι ἐνορατικά παραδεκτή, καί μολονότι οἱ συνέπειές της δέν εἶναι ἄμεσα ἐμφανεῖς, ἐν τούτοις ἡ παραδοχή της μπορεῖ νά ἐπηρεάσει τήν στάση πού υἰοθετοῦμε ἔναντι τῆς κατανοήσεως τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἄλλοι ὑποστήριξαν²¹ πῶς μιά μετριασμένη μορφή σχετικισμοῦ εἶναι κάτι τό δυνατόν, ἐάν δεχθοῦμε ὅτι στίς πίστεις μας δέν ἀποδίδουμε μόνον τήν ἀξία τῆς ἀλήθειας ἢ τοῦ ψεύδους, ἀλλά ὅτι χαρακτηρίζουμε αὐτές ὡς *παραδεκτές* (plausible) ἢ *ἀπαραδέκτες* (implausible). Ἄλλ' ὅπως παρατηρεῖται, ὑπάρχουν ὄρια γιά τό τί εἶναι παραδεκτό καί ἀπαραδέκτο, καί τά ὄρια αὐτά μποροῦν νά τεθοῦν μέ σιγουριά καί ἀντικειμενικότητα καί ὄχι ἄσχετα πρὸς τό τί λογίζεται ὡς ἀλήθεια· γι' αὐτό ἡ ἄποψη αὐτή δέν εἶναι δυνατόν νά γίνεῖ ἀποδεκτή ὡς κάποια μορφή σχετικισμοῦ.

IV. Σχετικά μέ τή μορφή τοῦ σχετικισμοῦ τήν ὁποία ὁ G. Bearn²² ὀνόμασε *ὑπερβατικό σχετικισμό* εἶναι δυνατόν νά παρατηρηθοῦν τά ἑξῆς:

Ἡ μορφή αὐτή τοῦ σχετικισμοῦ, γιά νά γίνεῖ κατανοητή, ἐπιβάλλεται νά συναφθεῖ πρὸς τήν ὄλη προβληματική τῆς δικαιολογήσεως τῶν πίστεών μας. Οἱ πίστεις μας, ἢ ἀκόμη καί οἱ διαδικασίες πού καθιερώνουμε γιά τό ἔλεγχό τους ἢ τόν ὀρθό σχηματισμό τους, χρειάζονται δικαιολόγηση· ἡ δικαιολόγηση βέβαια αὐτή διαφορίζεται κατὰ γνωστικές περιοχές, καί μολονότι ἡ χρησιμότητά της δέν εἶναι δυνατόν νά ὑποτιμηθεῖ, ἐν τούτοις ἡ διαδικασία τοῦ δικαιολογεῖν πρέπει νά ἔχει κάποιο τέλος. Δέν εἶναι, π.χ., δυνατόν νά ζητᾶμε πάντοτε καί γιά ὄλα κάποια δικαιολόγηση καί ἐξήγηση· τό νά ἐπιδιώκουμε κάτι τέτοιο χαρακτηρίζεται ἀπό τόν L. Wittgenstein ὡς μιά μορφή ἀρρώστειας²³. Μοιάζουμε μέ τόν ἄνθρωπο πού πάει νά πιστέψει ὅτι τό σπίτι του δέν ἔχει θεμέλια, ἐπειδή ἡ γῆ δέν στηρίζεται πάνω σέ κάτι. Τί εἶναι λοιπόν ἐκεῖνο πού μᾶς ἀναγκάζει νά καταλήξουμε κάπου ἢ πού ἐξασφαλίζει τή συμφωνία, ἀφοῦ μιά *ὑπερεξήγηση*²⁴ πού θά δικαιολογοῦσε κάθε δικαιολόγηση δέν εἶναι κάτι τό ἀποδεκτό; Ἀσφαλῶς τέτοια συμφωνία δέν βασίζεται στό τί μιά περιστασιακή πλειονοψηφία θεωρεῖ ὡς ἐξήγηση· τό ὅτι οἱ γνῶμες²⁵ τῶν περισσοτέρων συμπίπτουν γιά κάτι δέν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ λόγο ἀποδοχῆς του ὡς ὀρθοῦ ἢ ἀληθινοῦ. Ὁ ἐπαρκῆς καί τελικός λόγος συμφωνίας εἶναι ἡ συμφωνία κατὰ τή μορφή ζωῆς, ἢ συμφωνία κατὰ τίς κρίσεις²⁶. Ἡ ἐπικοινωνία καί ἡ συμφωνία διασφαλίζονται, ὅταν οἱ κρίσεις ἐναρμονίζονται. Ὅ,τι λοιπόν θεμελιώνει τήν ἐναρμόνιση τῶν κρίσεων εἶναι «τό πῶς πράττουμε»· αὐτό «βρίσκεται στόν πυθμένα τοῦ γλωσσικοῦ παιγνιδιοῦ»²⁷ τοῦ συμφωνεῖν καί, κατ' ἀκολουθίαν, τοῦ διαφωνεῖν. Τό πῶς πράττουμε σχετίζεται βέβαια μέ τίς φυσικές ἀνθρώπινες ἀντιδράσεις, οἱ ὁποῖες, ἐκτός τῶν ἄλλων, θεμελιώνουν τίς ἐπιστημονικές μας πρακτικές· οἱ κανόνες πού διέπουν τίς πρακτικές αὐτές καί πού δείχνονται στή γλώσσα πού χρησιμοποιοῦμε μποροῦν νά ἔχουν ἐφαρμογή, μόνον ἐπειδή ὑφίσταται μιά τέτοια συμφωνία. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή προκύπτει ὅτι οἱ συμφωνίες κατὰ τίς κρίσεις, ὅπως συνάπτονται πρὸς τίς ἀντιδράσεις²⁸ καί πρὸς ὅ,τι ὁ Wittgenstein ἀποκαλεῖ «μορφή ζωῆς», μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς οἱ ἀσφα-

λείς συγχωρδίες θέσεων που διασφαλίζουν τη νοηματική επικοινωνία, το διάλογο και την αλήθεια των πιστεύων μας. Άν, στη συνέχεια, δεχθούμε ότι είναι δυνατόν να υπάρξουν ανθρώπινες κοινωνίες που σύρουν διαφορετικά τα όρια των ασφαλών ανθρώπινων συμφωνιών κατά τις κρίσεις (έπειδή είναι νοητή ή διαφοροποίηση²⁹ των φυσικών ανθρώπινων αντιδράσεων), τότε ή διαφοροποίηση των πιστεύων δεν μπορεί να αποκλεισθεί ούτε και ή μορφή του υπερβατικού σχετικισμού, που αναφέραμε, να απορριφθεί. Χαρακτηρίζεται δέ ή μορφή αυτή ως υπερβατική, έπειδή τα όρια που σύρονται και που προσδιορίζουν τα επίπεδα των θεμελιακών έναρμονίσεων που επιτρέπουν τις διαφονίες είναι δυνατόν να υπερβαίνονται. Η μορφή όμως αυτή του σχετικισμού είναι πολύ περιορισμένη, δεν άναιρεί την αντικειμενικότητα³⁰ ούτε δέχεται την ύπαρξη άσυνεπών έννοιολογικών σχημάτων ή άσυμμέτρων μορφών ζωής.

Συναφώς προς την ήθική σχετικοκρατία³¹ ισχύουν γενικά οί ίδιες παρατηρήσεις που έγιναν για τό γνωσιολογικό σχετικισμό, μέ την προϋπόθεση, ότι οί ήθικές πίστεις μπορεί να χαρακτηρίζονται ως έγκυρες και μή έγκυρες, υπό την έννοια ότι αυτές μπορεί να είναι αληθινές σέ όρισμένες περιπτώσεις και δικαιολογημένες σέ άλλες. Στην ήθική μπορούμε να δεχθούμε, κρίνοντας τά πράγματα σύμφωνα μέ τά όσα είπαμε περί του υπερβατικού σχετικισμού, πώς μπορεί να υπάρξουν περισσότερο από ένας ήθικοί κώδικες, άν και θα πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί ως προς τό τί νοούμε ως ήθικό κώδικα.

V. Λαμβάνοντας ύπ' όψη τά όσα προηγουμένως εκθέσαμε μπορούμε να πούμε ότι δεν έχει νόημα τό να ύπαρασπιζόμαστε όποιαδήποτε μορφή ισχυρής σχετικοκρατίας και πώς, μολονότι δεν τείνουμε έννορατικά να άποδεχθούμε την άποψη της αντικειμενικοκρατίας, όμως τό τί είναι σχετικό και τί αντικειμενικό δεν μπορούν να νοηθούν άνεξάρτητα τό ένα από τό άλλο. Τό ότι ή έννοια της αντικειμενικότητας είναι προϋπόθεση για να μπορούμε να μιλάμε για κάτι ως σχετικό δείχνει πώς ή έννοια αυτή συνδέεται άμεσα μέ τις έννοιες εκείνες που μās επιτρέπουν να έχουμε σκέψεις, να θέτουμε την ταυτότητα των όντων, να ταυτίζουμε τις πίστεις και να διατυπώνουμε γι' αυτά κρίσεις μέ σταθερές τιμές αλήθειας. Έτσι ή αντικειμενικότητα έννοιολογικά συνδέεται στενά προς την ταυτότητα, τη λογικότητα, τη διυποκειμενικότητα και την αλήθεια. Χωρίς τό ύπόστρωμα των έννοιων αυτών καμιά μορφή ζήτησης και έρευνας δεν μπορεί να σχεδιασθεί, και, σχεδιαζόμενη, δεν είναι δυνατόν να προχωρήσει.

Η μεροληψία τώρα μπορεί να νοηθεί είτε ως μία μορφή άρνησης της αντικειμενικότητας (και τοϋτο δεν είναι λογικά δυνατόν) είτε ως μία μορφή στάσης που μπορεί ό άνθρωπος να υίοθετήσει για όποιουσδήποτε λόγους.

Άλλη μορφή της μεροληψίας θα ήταν εκείνη κατά την όποια τά πράγματα εξετάζονται υπό μία όρισμένη προοπτική (perspectivism). Έπειδή είναι πιθανόν να είναι ή προοπτική υπό την όποιαν μπορεί να άντιληφθεί κάποιος τά πράγματα³² ή σωστή προοπτική (έν άντιθέσει προς άλλες έσφαλμένες), γι' αυτό ή μορφή αυτή μεροληψίας είναι έρευνητικά άποδεκτή και ένίοτε είναι έντελώς αναγκαίο να υίοθετείται. Η μορφή αυτή μεροληψίας δεν άρνεϊται την αντικειμενικότητα, άλλ' άπλως έπισημαίνει ότι ύπάρχει πρόβλημα για τό ποιά είναι ή όρθή έρευνητική στάση και για τό

ποιές είναι οι κατάλληλες και ποιές οι ακατάλληλες κρίσεις που ταιριάζουν να γίνονται μέσα σε κάποιο συγκεκριμένο περιβάλλον (context).

Μιά τέτοια μορφή μεροληψίας είναι στενά συνυφασμένη με τη μεθοδολογική προσέγγιση των κοινωνικοπολιτικών φαινομένων³³, και μπορεί να θεωρηθεί ότι συσχετίζεται προς την κοινωνικοπολιτική δοξασία που τονίζει ότι *δέν υπάρχει δυνατότητα αντικειμενικής έρευνας και ότι κάθε μορφή γνώσης χρωματίζεται πολιτικά ή κομματικά*.

Ή αξίζει όμως, προτού κρίνουμε την δοξασία αυτή, να δοῦμε ποιές είναι οι πηγές της, ποιά είναι ή άφετηρία της ως και ποιές διατυπώσεις έχει λάβει κατά καιρούς. Η επίσημη διατύπωση³⁴ της δοξασίας αυτής έχει την εξής μορφή:

1) «Δέν υπάρχει δυνατότητα μή μεροληπτικού στοχασμοῦ και κάθε μορφή στοχασμοῦ καθορίζεται ταξικά»⁽³⁵⁾.

Είναι γνωστό ότι τό περιεχόμενο της θέσης αυτής έχει μορφοποιηθεί από τις προσπάθειες του Λένιν να επιβάλλει την κομματική πειθαρχία και να αντιπαλαίσει προς άλλες κεντρόφυγες δυνάμεις της παρατάξεώς του. Έτσι δημιουργήθηκε τό καλούμενο *δόγμα της κομματικής μεροληψίας*, που, κρινόμενο καθ' έαυτό, είναι μιά μετωπική επίθεση έναντίον της ανιδιοτελοῦς αντικειμενικότητας. Άλλες διατυπώσεις τοῦ δόγματος αὐτοῦ μπορεί να είναι (και ένίοτε είναι) οι εξής:

2) «Ή ὀρθός στοχασμός υπάρχει μόνο μέσα στό πλαίσιο τοῦ κόμματος και τό τί είναι ἀληθινό ἀποφασίζεται από τό κόμμα».

3) «Μπορεῖς να εξετάζεις αντικειμενικά τά πράγματα μόνον υπό την προοπτική τοῦ κόμματος και μόνον μέσα σε κομματικά πλαίσια».

4) «Τό τί είναι ὀρθό και ἀληθινό για τό ἄλφα κόμμα, δέν είναι για τό βήτα κόμμα».

Μιά περίτεχνη μορφή διατύπωσης της δοξασίας αὐτῆς προβάλλεται από ὀρισμένους κύκλους³⁶ που λέγουν ἀπλῶς ότι:

5) «Ή γνώση χρωματίζεται πολιτικά».

Όσοι υποστηρίζουν τη δοξασία αὐτή με την τελευταία μορφή διατύπωσης (5) ὑπονοοῦν παράλληλα ότι οι πίστες που συγκροτοῦν τό σῶμα των γνωστικῶν μας *ισχυρισμῶν χρωματίζονται πολιτικά*, και ως έκ τούτου δέν μπορεί να υπάρχει μεροληψία και *αντικειμενικότητα* στις κρίσεις μας. Ὁ πολιτικός χρωματισμός των πιστεων ὑποτίθεται ότι γίνεται, ἐπειδή αὐτές διατυπώνονται ή (γίνονται ἀποδεκτές) μέσα σε πλαίσια, που έντάσσονται σε διαφορετικά πολιτικά συστήματα. Άν τώρα προσθέσουμε τη θέση πῶς τά πολιτικά συστήματα είναι δυνατόν να είναι έντελῶς διαφορετικά ή και ἀσυνεπῆ, ἐπεται ότι κάθε γνωστικός ισχυρισμός που διατυπώνεται μέσα σ' αὐτά έχει μόνον σχετική ἐγκυρότητα, δεσμευτική ἴσως μόνον για τόν ἀνήκοντα στό σύστημα ή στό κόμμα.

Είναι φανερό ότι τό δόγμα αυτό σέ όλες τίς διατυπώσεις του κινεῖται μέσα στά ὅρια τοῦ σχετικισμοῦ.

Ἡ πρώτη (1) διατύπωση τῆς δοξασίας ἔχει τή μορφή τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ ἢ καθολικοῦ σχετικισμοῦ καί εἶναι ἀντιφατική, ἐπειδή ἐκεῖνος πού τήν προβάλλει τήν ἀποδέχεται παράλληλα ὡς ἀληθινή³⁷. Οἱ διατυπώσεις: 2, 3 καί 4 εἶναι μιά μορφή πολιτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ σχετικισμοῦ, πού τονίζει ὅτι τό τί εἶναι ὀρθό καί ἀληθινό κανονίζεται ἀπό τά κριτήρια πού ἰσχύουν μόνον μέσα σ' ἓνα ὀρισμένο πλαίσιο. Καί οἱ τρεῖς διατυπώσεις τῆς δοξασίας αὐτῆς εἶναι εἴτε ἀντιφατικές (ὅπως συμβαίνει μέ τήν διατύπωση 4) εἴτε καταλήγουν σέ μιά ὀρισμένη μορφή ἐμπειρικοῦ σχετικισμοῦ ἢ ἐμπειρικοῦ ρεαλισμοῦ μέ τίς ἀδυναμίες πού δείξαμε (βλέπε σημείωση 15).

Στή διατύπωση (5) πού λέγει ὅτι: «Ἡ γνώση χρωματίζεται πολιτικά», ὁ ὅρος «πολιτικός» χρησιμοποιεῖται χωρίς σαφῆ σημασία. Ἄν ὁ ὅρος σημαίνει «πολιτικό κόμμα, παράταξη, κίνημα, σύστημα», τότε ἰσχύουν ὅσα εἶπαμε γιά τήν περίπτωση (2).

Ὅμως ἡ ἐλκυστικότητα τῆς θέσεως αὐτῆς δέν ὀφείλεται μόνο στήν γενικότητά της, ἀλλά στό ὅτι εἶναι δυνατόν νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη πώς τό τί λογίζεται ὡς γνώση μέσα σέ μιά πολιτική κοινωνία ἔχει σχέση μέ τίς γνωστικές ἀξίες πού υἱοθετοῦνται καί ἐπηρεάζουν τήν ἐπιστημονική πρακτική³⁸. Τό γεγονός ὅμως ὅτι διάφοροι πολιτισμοί (ἢ καί ὁ αὐτός πολιτισμός) μποροῦν νά υἱοθετήσουν διαφορετικά γνωστικά πρότυπα ὡς ἔγκυρα δέν εἶναι κάτι πού ἐμποδίζει τήν ἐπιστημονική ἐπικοινωνία καί δέν ἀναιρεῖ τήν ἀντικειμενικότητα τῆς ἔρευνας.

Ἐάν τώρα ἡ τελευταία θέση (5) θεωρηθεῖ σέ συνάρτηση πρὸς τήν καλῶς νοούμενη μορφή μεροληπτισμοῦ (perspectivism), πού ἀναφέραμε προηγουμένως, τότε καταλήγει ἀπλῶς σέ μιά μεθοδολογική συνταγή, πού λέγει:

«Ἐρευνώντας τά πράγματα προσπαθεῖστε νά τά δεῖτε καί ὑπό τήν προοπτική τοῦ ἄλφα ἢ βῆτα πολιτικοῦ σχήματος ἢ κόμματος, γιατί ἔτσι δέν θά σᾶς διαφύγει ἡ ὀρθότητα τῶν πίστεων πού ἐρευνᾶται».

Εἶναι φανερό πώς μιά τέτοια ἐρμηνεία τῆς δοξασίας αὐτῆς δέν θά ἱκανοποιοῦσε τοὺς ὀπαδοὺς της πού θά ζητοῦσαν κάτι περισσότερο, τό ὁποῖο νά δικαιολογεῖ τίς ιδιόρρυθμες κοινωνικές καί πολιτικές πρακτικές τους. Μιά τέτοια ὅμως δικαιολόγηση δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ξέχωρα ἀπό τά κριτήρια τῆς ἀντικειμενικότητας καί ὀρθότητας πού υἱοθετοῦνται ἀπό τή διαλογική κοινότητα τῶν ἐρευνητῶν καί τῶν ζητητικῶν ἀνθρώπων μέσα σέ κάθε περιοχή ἔρευνας καί δραστηριότητας.

Ἔτσι ἡ δοξασία αὐτή καταρρεῖ μαζί μέ τό ὑπόστρωμα τῶν ἐπιστημονικοφανῶν πίστεων καί ἀντιλήψεων πού τήν στηρίζουν, ἐνῶ ἡ δυνατότητα τῆς ἔλλογης ζήτησης καί ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἔρευνας παραμένουν ἀδιαμφισβήτητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὄντα πού θά εἶχαν τίς ἴδιες σκέψεις καί θά ἀποδέχονταν τίς ἴδιες πίστεις δέν θά ἦσαν ἀνθρώποι, ἀλλά μηχανές φτιαγμένες μέ τόν ἴδιο τρόπο καί προγραμματισμένες νά δουλεύουν ὁμοίομορφα.
2. Βλέπε L. Wittgenstein, Tractatus Logico-philosophicus, 5473. Ὁ Wittgenstein ἐδῶ τονίζει ὅτι ἡ ἄλλογη σκέψη (illogical thought) εἶναι κάτι τό ἀδύνατο.
3. Ἡ λογικότητα στή δευτέρα περίπτωση δέν εἶναι μονοσήμαντη· πρόκειται περὶ τῆς rationalitas καί ὄχι περὶ τῆς logicalitas.
4. Εἶναι φανερό πώς, ἂν ὑπάρχει τέτοιο κριτήριο, τοῦτο δέ διασφαλίζει ἀπαραίτητα καί τήν ἀλήθεια τῶν πίστεων

μας, μιά και οι λόγοι που απορρέουν από (ή που συνάπτονται προς) τή λογικότητα της μορφής αυτής δεν είναι ποτέ τελικοί.

5. Ός τέτοιο παράδειγμα αναφέρονται οι πίστεις τῶν εὐρωπαϊῶν γιά τό πλανητικό σύστημα κατά τήν αντίληψη τοῦ Πτολεμαίου καί τοῦ Κοπέρνικου (ἢ τοῦ Ἀρίσταρχου).
6. Εἶναι γνωστό τό παράδειγμα πού ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος γιά τή διαφορετική, π.χ., στάση τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Ἰνδῶν - Αἰγυπτίων ἔναντι τῶν νεκρῶν.
7. Τό ὅτι ἡ συνέπεια εἶναι κριτήριον γιά τή λογικότητα τῶν πίστεων εἶναι κάτι ἀδιαμφισβήτητο, καί δέν αἴρεται ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου κάποιος μπορεῖ νά ἔχει πίστεις τῶν ὁποίων τήν ἀσυνέπεια δέν ἀντιλαμβάνεται, καί ὁρᾷ, π.χ., κατά τρόπο πού ἡ συμπεριφορά του δείχνει ὅτι ἀντιφάσκει πρὸς τά πιστευόμενα. Στίς περιπτώσεις αὐτές δεχόμεστε ὅτι εἴτε ὁ πράττων δέν ἔχει συνείδηση τοῦ τί πράγματι συμβαίνει εἴτε, ἔάν πρόκειται γιά ὁλόκληρη κοινότητα, ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦν μέσα σ' αὐτή δέν ἔχουν ἀκόμη τή θεωρητική κατανόηση πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν περίπτωση. (Βλέπε συναφῶς, C. Taylor, "Rationality", M. Hollis καί S. Lukes, *Rationality and Relativism*, B. Blackwell, Oxford 1982, σ. 87-89).
Ἐάν καί ἡ περίπτωση τοῦ νά ἀποδεχόμεστε γιά ὀρισμένο χρόνο μιά πίστη πού ἀποδεικνύεται ὅτι ἐγκλείει ἀντιφάσεις δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ, ἐν τούτοις θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀρχική ἀποδοχή τῆς πίστεως δέν ἔδειχνε ὅτι ἐνεῖχε ἀντίφαση. Ἀκόμη μποροῦμε γιά λόγους μεθοδολογικῆς τακτικῆς νά ἐξακολουθοῦμε νά δεχόμεστε μιά θεωρία πού γεννάει ἀντιφάσεις ἢ διαψεύδεται ἀπό γεγονότα. Τοῦτο δέν εἶναι κατ' ἀνάγκην κάτι τό μή λογικό (διά τά συναφῆ θέματα βλέπε Graham Priest, "Contradiction, Belief and Rationality", *The Aristotelian Society Proceedings* (1985/6), Vol. LXXXVI, σ. 99-116).
8. Ὁ λόγος πού ζητεῖται κάτι τέτοιο εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ πρώτη μορφή λογικότητας, πού ἰσοδυναμεῖ ἀπλῶς πρὸς τή δυνατότητα πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι νά ἔχουν πραγματικές σκέψεις, δέν ἀρκεῖ γιά νά διαφοροποιήσει τίς πίστεις· ἔτσι κάθε σκεπτόμενος ἄνθρωπος θά ἦταν κατ' ἀνάγκην καί λογικός (rational) (Βλέπε D. Papineau, "Realism and Epistemology", *Mind*, Vol. XCIV (1985), No 375, σ. 373).
9. Βλέπε σχετικά D. Papineau, ἔ.α., 378 κ.έ.
10. Μποροῦμε, π.χ., νά συγκρίνουμε τά συστήματα πίστεων τῆς μετα τόν Γαλιλαῖο ἐπιστήμης μέ τίς πρωτόγονες πίστεις τῶν Ζαντε καί νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ δική μας λογικότητα εἶναι πληρέστερη, ἀνώτερη καί ἀποτελεσματικότερη, ἀφοῦ, κατά τόν C. Taylor, ἡ δική μας λογικότητα χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀνιδιοτελεῖ ἔρευνα γιά θεωρητική κατανόηση τοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ κοινότητα τῶν Ζαντε δέν ἔχει μιά τέτοια δραστηριότητα (Βλέπε, C. Taylor, ἔ.α., 89 κ.έ.). Ἀκόμη μποροῦμε νά υἱοθετήσουμε κάποιο κριτήριον πού ἔχει σχέση μέ τή λειτουργικότητα καί ἀποδοτικότητα τῶν πίστεων, πρᾶγμα πού δέν γίνεται ἀπό ἄλλους πρωτόγονους λαούς, μιά καί ἡ διάβρωση τῆς λογικότητάς τους δέν εἶναι πλουσία.
11. Εἶναι φανερό ὅτι ὑποκειμενικά πρότυπα δέν ὑπάρχουν.
12. Γιά μιά τέτοια προσέγγιση βλέπε P. Winch, "Understanding a primitive society", *American Philosophical Quarterly*, 1 (1964), 307-324.
13. Εἶναι, π.χ., δυνατόν νά συμβαίνει ὥστε ἡ μετάφραση ἀπό τή μιά γλῶσσα στήν ἄλλη (π.χ. ἀπό τή γλῶσσα τῶν πρωτογόνων στή γλῶσσα τῶν προηγμένων) νά εἶναι δόκιμη καί ὁμως νά εἶναι ἀδύνατον νά προσδιορισθεῖ τό πραγματικό περιεχόμενο τῶν πίστεων, ἐπειδή ἴσως ἐκεῖνο πού χρειάζεται γιά νά προσδιορισθεῖ σωστά τό περιεχόμενό τους σχετίζεται μέ τόν τρόπο ἐκφορᾶς τῶν πίστεων ἢ μέ τίς ἰδιαίτερες μορφές τοῦ σκέπτεσθαι, πού υἱοθετοῦν οἱ κοινωνίες· τοῦτο εἶναι ἴσως κάτι πού δέν συνδέεται ἄμεσα πρὸς τοὺς κανόνες τοῦ μεταφράζειν, ὅπως αὐτοὶ ἔχουν ἀυστηρά καθορισθεῖ ἀπό τοὺς ἐκπροσώπους τῆς νεολογοκρατίας (Βλέπε συναφῶς τίς παρατηρήσεις τοῦ D.E. Cooper, "Anthropology and Translation", *PAS*, Vol. LXXXVI (1985-1986), σ. 62, 67. Σχετικά μέ τίς συναφεῖς δοξασίες περί τῆς μετάφρασεως βλέπε τίς ἀπόψεις τοῦ D. Davidson, "On the very idea of a conceptual scheme", στό M. Krausz καί J. Meiland (ed.), *Relativism: Cognitive and moral*, University of Notre Dame Press, 1982, σ. 68-69, 76-79). Ὁμοίως βλέπε σχετικά τίς ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ L. Wittgenstein:
«Οἱ ἄνθρωποι μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο πλῆρες αἰνίγμα. Μαθαίνουμε αὐτό δταν πᾶμε σέ κάποια ξένη χώρα μέ ἐντελῶς παράξενες παραδόσεις· καί τό σπουδαιότερο, αὐτό συμβαίνει ἀκόμη καί δταν γνωρίζουμε τή γλῶσσα τῆς χώρας αὐτῆς. Δέν καταλαβαίνουμε τοὺς ἄνθρώπους. (Κι ὄχι βέβαια ἐπειδή δέν γνωρίζουμε τό τί λέγει ὁ ἕνας στόν ἄλλο). Δέν μποροῦμε νά συμπορευτοῦμε μαζί τους» (L. Wittgenstein, PI, σ. 223).
14. Ἡ αντίληψη αὐτή θά μποροῦσε νά ὑποστηριχθεῖ μέ τήν ἀποδοχή τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνθρωπότητος (principle of humanity) πού ἀποτελεῖ τροποποίηση τῆς ἀρχῆς τῆς χάριτος (Principle of charity) τοῦ D. Davidson, εἴτε μέ τήν ἀποδοχή τῆς γνώμης τοῦ R. Morton περί τῆς πρωτογενοῦς θεωρίας (primary theory) πού χαρακτηρίζει ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο σκέψεως πού μοιράζονται ὅλοι οἱ πολιτισμοί (Βλέπε R. Morton, "Tradition and modernity revisited", στό M. Hollis καί S. Lukas, ἔ.α., σ. 228, 232-234). Γιά μιά συνοπτική ἐκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ D. Davidson στήν ἐλληνική βλέπε Π. Τσελεμάνη, «Ἡ μέθοδος τῆς ἀλήθειας στή μεταφυσική κατά τόν Davidson» στό Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἑταιρεία, *Ἡ φιλοσοφία σήμερα*, Ἀθήνα 1985, σελ. 155-172.
15. Ὁ G. Bearn ("Relativism as Reductio", *Mind* (1985), Vol. XCIV, 389-408), στηριζόμενος στίς ἀπόψεις τοῦ H. Putnam (*Reason, Truth and History*, CUP 1981) διακρίνει τίς ἐξῆς μορφές σχετικισμοῦ: ὁλοκληρωτικός ἢ καθολικός σχετικισμός, ὑποκειμενικός σχετικισμός, πολιτιστικός (ἢ ἐμπειρικός σχετικισμός) καί ὑπερβατικός σχετικισμός. Γιά τήν τελευταία μορφή σχετικισμοῦ θά μιλήσουμε παρακάτω ἐκτενέστερα. Γιά τίς ἄλλες μορφές ὑπο-

στηρίζει τὰ ἑξῆς:

(α) ὁ καθολικός σκεπτικισμός εἶναι ἀσυνεπής καὶ αὐτοαναιρούμενος, ἐπειδὴ ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀπόλυτες ἀλήθειες (A1) καὶ συνάμα δέχεται τὴν γνώμη αὐτὴ ὡς ἀπόλυτα ἀληθινή (B1). Ἀλλά, ἐάν εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀπόλυτες ἀλήθειες, τότε δὲν ὑπάρχουν ἀπόλυτες ἀλήθειες. Καὶ ἐάν εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀπόλυτες ἀλήθειες, τότε ὑπάρχει τοῦλάχιστον μιὰ ἀπόλυτη ἀλήθεια. Γι' αὐτὸ ἡ θέση αὐτὴ ὡς ἀντιφατικὴ αὐτοαναιρεῖται.

(β) ὁ ὑποκειμενικός σχετικισμός δέχεται ὅτι ἡ γνώμη κάθε ἀνθρώπου εἶναι ἀληθινή γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού τὴν ἔχει (A2) καὶ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ἐκφέροντα τὴν πρόταση αὐτὴ (B2).

Ἡ μορφή αὐτὴ σχετικισμοῦ, πού χαρακτηρίζεται ὡς πρωταγορικὴ, δὲν διακρίνει μεταξὺ τοῦ τί εἶναι ἀληθινὸ καὶ τοῦ τί φαίνεται ἀληθινὸ. Μὲ ποιά λοιπὸν ἔννοια χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «ἀλήθεια» ὁ ὑποκειμενικός σχετικισμός; Ἐάν ὁ ὑποκειμενικός σχετικοκράτης ἔχει κάποια ἰδιωτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ τί εἶναι ἀληθινὸ, τότε μποροῦμε, χρησιμοποιώντας τὸ ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ὑπάρξεως ἰδιωτικῆς γλώσσας, πού ἔχει ἀφετηρία τὶς θέσεις τοῦ Wittgenstein (βλέπε Κ. Βουδούρη, *Ἡ θεωρία τοῦ νοήματος ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ L. Wittgenstein*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, Ἀθῆναι 1972, σελ. 175 κ.έ.) νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ πὼς καταλήγει σὲ κάτι ὀρθὸ ἢ ἀληθινὸ δὲν ἔχει περιεχόμενο. Ἔτσι, ἐάν κάθε πρόταση πού ἐκφέρει κάποιος εἶναι τόσο ἐγγυημένη ὅσο καὶ κάθε ἄλλη πρόταση, τότε δὲν ἔχει καμμιά σημασία τὸ ποιά πρόταση διατυπώνεται οὔτε μπορεῖ νὰ κάνουμε διάκριση μεταξὺ πρότασης καὶ ἐνὸς συνόλου ἤχων.

(γ) Ὁ πολιτιστικός (ἢ ἐμπειρικός) σχετικισμός ἀποφεύγει τὶς ἀδυναμίες τοῦ ὑποκειμενικοῦ σχετικισμοῦ, γιατί δὲν ἰδιωτικοποιεῖ τὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ τὴν θεωρεῖ σὲ συνάρτηση πρὸς τὰ πρότυπα, κοινωνικὲς τάξεις, κοινωνίες, γλώσσες, πολιτισμούς, μορφές ζωῆς, εἶδη (species) καὶ κόσμους.

Ὁ πολιτιστικός σχετικισμός δέχεται τὰ ἑξῆς:

Δὲν ὑπάρχουν ὑπερπολιτιστικὲς ἀλήθειες, τὸ τί κάθε πολιτισμός δέχεται ὡς ἀληθινὸ εἶναι κάτι πού ἰσχύει γι' αὐτούς πού μετέχουν σ' αὐτὸν τὸν πολιτισμὸ (A3) καὶ ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ φυσικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πολιτισμὸ ἐντὸς τοῦ ὁποίου διατυπώνεται (B3). Ἔτσι ὅ,τι εἶναι ψευδὲς γιὰ μᾶς μπορεῖ νᾶναι ἀληθινὸ γιὰ ἄλλους.

Ἀλλά καὶ ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ σχετικισμοῦ (καὶ ὄλες οἱ παρεμφερεῖς) δὲν εὐσταθεῖ, διότι δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἢ ἀποψη πὼς ὅ,τι εἶναι ἀληθινὸ διαφοροποιεῖται κατὰ πολιτισμούς. Ἐάν ἡ γνώμη αὐτὴ βασίζεται στὴν ἐμπειρικὴ ἐκτίμηση πού κάνει κάποιος συγκρίνοντας δύο πίστεις, τότε ὅ,τι αὐτὸς ὑποστηρίζει εἶναι τὸ ἑξῆς: Σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια τοῦ πολιτισμοῦ μου ὡς καὶ σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια τοῦ ἄλλου πολιτισμοῦ εἶναι ἀληθινὸ ὅτι ρ εἶναι ἀληθές. Ἡ ἀδυναμία τῆς θέσεως αὐτῆς φαίνεται, ὅταν συγκρίνουμε μιὰ ψευδῆ πίστη (π.χ. ὅτι ὑπάρχουν ἀμαδρυάδες), πού οἱ πρωτόγονοι τὴν θεωροῦν ἀληθινή. Τὸ τί πιστεύουν οἱ πρωτόγονοι δὲν ἐπηρεάζει διόλου τὶς δικές μας ἐκτιμήσεις γιὰ τὴν πίστη αὐτὴ. Οἱ ἐμπειρικὲς διερευνήσεις τέτοιας μορφῆς βοηθοῦν ἀπλῶς στὸ νὰ βροῦμε τὶς ἐσφαλμένες πίστεις πού ὑπάρχουν σ' ἄλλους πολιτισμούς καὶ δὲν θεμελιώνουν κάποια μορφή πολιτιστικοῦ σχετικισμοῦ. Τελικὰ ὁ πολιτιστικός σχετικισμός δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν γνωστικὸ ρεαλισμὸ.

16. Ἡ πρώτη ἱστορικὴ μορφή τοῦ γνωστικοῦ σχετικισμοῦ συνάπτεται πρὸς τὸν Πρωταγόρα τοῦ ὁποίου ἡ γνώμη γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων ἐρμηνεύτηκε ὅτι ὑποστηρίζει εἴτε πὼς οἱ ἀντιλήψεις εἶναι σχετικὲς πρὸς τὸν ἀντιλαμβανόμενον εἴτε πὼς ὄλες οἱ κρίσεις εἶναι σχετικὲς πρὸς τὸν κρίνοντα. Ἄλλοι Σοφιστὲς τόνιζαν τὴν ποικιλία καὶ τὴ σχετικότητα τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιληψεων καὶ ἐδέχοντο πὼς οὐδενὸς οἱ ἀντιλήψεις μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ἀντικειμενικά ὡς ἀνώτερες τῶν ἄλλων. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ θέσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν στὴν ἠθικὴ καὶ πολιτιστικὴ μορφή σχετικοκρατίας.
17. Βλέπε Μ. Krausz καὶ J. Meiland, ἔ.α., σ. 7
18. D. Davidson, ἔ.α., σελ. 66.
19. Βλέπε D. Davidson, ἔ.α., σελ. 79. Ἰδιάζουσα ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ N. Goodman πού πιστεύει ὅτι οἱ ἀπόψεις πού ἐκθέτει στὸ ἔργο του συγκροτοῦν μιὰ ριζικὴ μορφή σκεπτικισμοῦ.
20. Βλέπε Κ. Walton, "Linguistic relativity", G. Pearce-P. Maynard (ed), *Conceptual Change*, Dordrecht, D. Reidel 1973, σ. 17. Ὁμοίως, J. Margolis, "Objectivism and relativism", PAS (1984-85), Vol. LXXXV, σ. 190-191.
21. J. Margolis, ἔ.α. σ. 191
22. Βλέπε, G. Bearn, "Relativism as Reduction", *Mind*, Vol. XCIV (No 375), 1985, σ. 401.
23. L. Wittgenstein, *Remarks on the Foundations of Mathematics*, 3η ἐκδοσις, B. Blackwell, Oxford, μέρος VI, σ. 333:

«Ἡ ἀρρώστειά μας συνίσταται στὸ νὰ ζητᾶμε νὰ ἐξηγοῦμε».

24. Τοῦτο βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ἡ υἱοθέτηση ὀρισμένων ἀρχῶν ἢ ὑπεραρχῶν (metaprinciples) δὲν εἶναι ἐνίοτε κάτι τὸ χρήσιμο, καὶ μάλιστα ἐνίοτε συμβαίνει ἡ ἀποδοχὴ αὐτῆ νὰ μὴ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ κάποια regressus. Ἀπλῶς, ἂν αὐτὸ συμβαίνει, εἶναι γιατί τὸ τί αὐτὲς οἱ ἀρχὲς λέγουν εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς τυπικὸ καὶ ἡ λογικὴ πού τὶς διέπει

- είναι ανάλογο με τή λογική που διέπει τὰ ρητά και τὰ γνωμικά. Μιά τέτοια υπεραρχή ή μεταρχή είναι εκείνη που μᾶς προτείνει να δεχθούμε ο D. Papineau και που λέγει τό εξής: «υλοθετήσατε εκείνες τίς πρακτικές σχηματισμοῦ πίστων που πιστεύονται ότι είναι αξιόπιστες» (D. Papineau, ἔ.ἀ., σ. 383).
25. Ὁ L. Wittgenstein παρατηρεῖ:
 «Ἰσχυρίζεσαι λοιπόν ότι ή συμφωνία τῶν ἀνθρώπων ἀποφασίζει γιά τό τί είναι ἀληθινό και ψευδές;
 — Είναι εκείνο που οἱ ἀνθρωποι λ έ γ ο υ ν που είναι ἀληθινό και ψευδές· και οἱ ἀνθρωποι συμφωνοῦν στή χρήση τῆς γλώσσας. Αυτό δέν είναι μία συμφωνία γνωμῶν, ἀλλά συμφωνία κατά τή μορφή ζωῆς» (L. Wittgenstein, Zettell, § 319).
26. Ὁ Wittgenstein γράφει:
 Ἐάν ή γλώσσα πρόκειται να είναι μέσο ἐπικοινωνίας πρέπει να υπάρχει ὄχι μόνον συμφωνία στοῦς ὀρισμούς, ἀλλ' ἐπίσης (ἄν και αυτό ἤχει παράδοξα) στίς κρίσεις» (L. Wittgenstein, PI, § 24).
27. Βλέπε L. Wittgenstein, On certainty, § 204. Δέν είναι δηλαδή κάποια προφανῶς ἀληθῆς πρόταση (καρτεσιανισμός) που καθιστᾶ τή συμφωνία δυνατή.
 Οὔτε φυσικά μπορεί να ὑποστηριχθεῖ ότι είναι ή ιδεώδης κατάσταση τοῦ διαλόγου ἐντός τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι, διαλογιζόμενοι ὡς ἔλλογα ὄντα, ὀδηγοῦνται σέ σύμπτωση ἀπόψεων (convergence) ή σέ συμφωνία. Τό ιδεῶδες ότι μπορεί να συμπέσουν οἱ ἀπόψεις μας δέν είναι κάτι που τό βρίσκουμε ἐντός τοῦ κόσμου, ἀλλά με αυτό ἀντιμετροῦμε τόν κόσμο (Βλέπε σχετικά J. Skorupski, "Objectivity and Convergence", The Aristotelian Society Proceedings, 1985/6, Vol. LXXXVI, σ. 250). Γιά τό πῶς πρέπει να θεωρηθεῖ τό πρόβλημα τῆς σύμπτωσης ἀπόψεων στή μεθοδολογία τῶν ἐπιστημῶν και στή φιλολογική κριτική βλέπε A. Nehamas, "Convergence and Methodology in Science and Criticism", New Literary History, Vol. XVII (1985-1986), 81-87.
28. Συμβαίνει και ἔδῶ κάτι τό ἀνάλογο με τόν ὑπερβατικό ιδεαλισμό. Ὅπως ἐκεῖ συμβαίνει να λέμε (δταν οἱ λόγοι μας ἐξαντλοῦνται): αυτό είναι που κάνουμε (θέτοντας ἔτσι ὄρια), ἔτσι και ἔδῶ μπορούμε να δεχθούμε ότι οἱ ἀσφαλεῖς ἐναρμονίσεις μας χαράσσονται διαφορετικά ἀπό κοινότητα σέ κοινότητα.
29. Ἡ ἀνθρώπινη φυσικότητα περιλαμβάνει, ἐκτός τῶν ἀντιδράσεων, και τίς διάφορες δεξιότητες και συνήθειες τοῦ ἀνθρώπου (Βλέπε G. Bearn, ἔ.ἀ., σ. 403).
30. Ἡ μορφή αὐτή τοῦ σχετικισμοῦ δέν πρέπει να δέχεται:
 α) ότι οἱ ἀσφαλεῖς ἐναρμονίσεις είναι ἀσταθεῖς,
 β) ότι οἱ ἐπιστημονικές μας διαδικασίες και πρακτικές είναι αὐθαίρετες και
 γ) ότι δέν υπάρχει ἀλήθεια.
31. Εἰδικότερα περί τῆς ἠθικῆς σχετικοκρατίας μπορεί να λεχθοῦν τά ἀκόλουθα:
 Μιά μορφή ἠθικοῦ σχετικισμοῦ δέχεται ότι μία ἠθική κρίση μπορεί να είναι ταυτόχρονα ἔγκυρη και μὴ ἔγκυρη. Είναι φανερό ότι ή θέση αὐτή είναι ἀσυνεπής και γενομένη ἄκριτα ἀποδεκτή ὀδηγεῖ σέ ἠθική ἀναρχία. Είναι ἀσυνεπής, διότι διατυπώνεται μέσα σ' ἕνα συγκεκριμένο περιβάλλον (context) ἐπί τῆ βάσει ὀρισμένων κριτηρίων, τά ὁποῖα στή συνέχεια παραβιάζονται. Ἐξ ἴσου ἀσυνεπής και ἀντιφατική είναι και ή μορφή τοῦ ἠθικοῦ σχετικισμοῦ που δέχεται ότι μία ἠθική κρίση είναι ὀρθή γιά μία ὀρισμένη κοινωνία και ότι είναι σφαλερό οἱ ἀνθρωποι τῆς κοινωνίας αὐτῆς να καταδικάζουν ή να ἐπαινοῦν τίς ἀξίες μιᾶς ἄλλης κοινωνίας. Ἄλλη μορφή τοῦ ἠθικοῦ σχετικισμοῦ δέχεται ότι ἀνθρωποι διαφορετικῶν κοινωνιῶν είναι δυνατόν να διατυπῶνουν ἐξ ἴσου δικαιολογημένες γι' αὐτοῦς ἠθικές κρίσεις. Τό παραδεκτό τῆς μορφῆς αὐτῆς τοῦ σχετικισμοῦ συνάπτεται πρὸς τό γεγονός ότι τό τί θεωρεῖται δικαιολογημένη κρίση είναι κάτι που ποικίλλει και ἰσχύει ἀκόμη και γιά τίς περιγραφές κρίσεις, χωρίς τοῦτο να ἀποκλείει τήν περίπτωση τοῦ να είναι αὐτές ψευδεῖς (π.χ. «Ἡ γῆ είναι ἐπίπεδη») βλέπε, D. Lyons, "Ethical relativism and the problem of incoherence", στό M. Krausz - J. Meiland, ἔ.ἀ., 205-225). Ἡ ἀποψη αὐτή διακρίνει μεταξύ τοῦ περιεχομένου μιᾶς κρίσεως και τοῦ διατυπῶνεν μία κρίση σέ συγκεκριμένη περίπτωση. Ἐάν τώρα δεχθούμε ότι οἱ ἠθικές κρίσεις, μολονότι ὑπόκεινται σέ ἐκτίμηση, δέν είναι δυνατόν να χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀληθεῖς ή ψευδεῖς, τότε φαίνεται ότι μία μορφή σχετικισμοῦ μπορεί να προκύψει. Ὅμως ή διάκριση μεταξύ τοῦ περιεχομένου μιᾶς κρίσεως και τοῦ κρίνειν ἠθικά, μολονότι λογικά παραδεκτή, ἐν τούτοις δέν μᾶς ἐπιτρέπει να δώσουμε συγκεκριμένο περιεχόμενο στήν ἀντίληψη ότι μπορεί δύο ἠθικές κρίσεις να είναι ἀσυμβίβαστες, ἀφοῦ τό περιεχόμενο τῶν ἠθικῶν κρίσεων ἐκτιμᾶται πάντοτε σέ συνάρτηση με τίς συγκεκριμένες περιπτώσεις τοῦ κρίνειν· και τό πῶς δικαιολογοῦνται τά πράγματα κατά τίς συγκεκριμένες περιπτώσεις τοῦ διατυπῶνεν μία ἠθική κρίση δέν είναι κάτι τό ἄσχετο πρὸς τήν ἔννοια τοῦ δικαιολογεῖν, που ἔχει νόημα μόνον, δταν συνάπτεται πρὸς τήν ἀντικειμενικότητα.
32. Βλέπε τό ἄρθρο τοῦ D. Hamlyn, «Βλέποντας τά πράγματα ὀπως είναι», στό Κ. Βουδούρη, Ἐνθολόγιον ἀναλυτικῶν φιλοσόφων, Ἀθήνα 1977, σελ. 337-362. Σχετικά με τό πρόβλημα τῆς προοπτικῆς κατά τήν ἀντίληψη βλέπε David Schenck, "Merleau-Ponty on Perspectivism, with Reference to Nietzsche", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. XLVI, No 2 (1985), σ. 308-310.
34. Ἀφετηρία γιά τή διατύπωση τοῦ δόγματος αὐτοῦ (γνωστοῦ ὡς δόγματος τῆς κομματικῆς μεροληψίας - partiiinost) ἀπετέλεσαν οἱ παρατηρήσεις τῶν Ρῶσων ριζοσπαστῶν, ὀπως τοῦ Ν. Τσερνιτσέφσκι (*Ἀνθρωπολογική ἀρχή στή φιλοσοφία*, 1860) ότι οἱ ἰσχυρές κοινωνικές καταστάσεις ἐπιδροῦν πάνω στίς πολιτικές και φιλοσοφικές θεωρίες. Βεβαίως στό ἔργο τοῦ Μάρξ (Κομμουνιστικό μανιφέστο) ὑπάρχουν οἱ ἐπίνοιες που ἀργότερα

- έπηρέασαν τόν Lenin ὥστε νά χρησιμοποιήσει τόν ὄρο “partiinost” (πού σημαίνει κομματική μεροληψία) τό 1885. Οἱ θέσεις τοῦ Lenin διατυπώθηκαν ἐκτενέστερα στό ἔργο του *Υλισμός καί ἐμπειριοκριτικισμός* (Βλέπε Lenin, *Materialism and empiriocriticism*, Progress Publishers, Moscow 1970, σ. 307, 308, 328, 347.
35. Βλέπε, Herder and Herder, *Marxism, Communism and Western Society*, Vol. 6, σελ. 208, ὅπου τονίζεται ὅτι ἡ θέση αὐτή εἶναι καί σήμερα ἐν ἰσχύει στή Σοβιετική Ἐνωση. Βλέπε καί L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, Vol. I, Clarendon Press, Oxford 1978, σελ. 373-374, 390. Γιά τό ὅτι ὁ μαρξισμός γενικά ἀποδέχεται τήν ἀντίληψη γιά τή σχετικότητα τῆς ἀλήθειας βλέπε L. Kolakowski, ἑ.ἀ., Vol. II, σ. 395.
36. Γιά μιὰ πρόσφατη διατύπωση τῆς θέσης αὐτῆς βλέπε τήν ὁμιλία τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου στή Σύνοδο τῶν Πρυτάνεων τῶν Εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων (Ἀθήνα, 10 Σεπτ. 1984). Δυστυχῶς ὅμως τά Πρακτικά τῆς Συνόδου αὐτῆς δέν ἔχουν κυκλοφορήσει· γι’ αὐτό καί τεκμηρίωση τῆς θέσης αὐτῆς μπορεῖ νά γίνει μόνον ἀπό τίς πληροφορίες τοῦ Ἡμερησίου Ἀθηναϊκοῦ Τύπου, στίς ὁποῖες φυσικά δέν μποροῦμε νά στηριχθοῦμε.
37. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Λένιν, ἐπιδιώκοντας τήν μονολιθική ἐνότητα τοῦ κόμματός του, δέν ἐδέχετο ὅτι ἡ γνώμη του περί τῆς κομματικῆς μεροληψίας ἴσχυε γιά τό κόμμα του. Ἀπεναντίας διετείνετο ὅτι τό κόμμα του εἶχε τή σωστή ἀντίληψη γιά τήν πραγματικότητα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ